

## SZÍVÓS ERIKA

### Bérházvilág 1970-ben: egy belső-erzsébetvárosi ház társadalma és lakásviszonyai<sup>1</sup>

#### Bevezetés

A 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek bérházvilágáról viszonylag sokat tudunk. Egykori lakók, köztük neves írók visszaemlékezései, szépirodalmi művei és írott források alapján számos történeti feldolgozás született a Monarchia korabeli Budapest, illetve a nagyobb magyar vidéki városok bérházainak és bérkaszárnnyainak jellegzetességeiről: a korabeli lakástípusokról, a polgári, a kispolgári, illetve a munkás lakáskultúráról. Meglehetősen jól dokumentáltak a bérházak társadalmának sajátosságai, az egyes negyedek különféle bérháztípusainak szociális összetétele és a lakók hierarchiája. Számos kitűnő tanulmány elemzi a két világháború közötti korszak bérházait, köztük az újfajta lakóház típusokat, azok formai változatait, a bennük élők lakáskultúráját és társadalmát is.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> A tanulmány megírását és az alapjául szolgáló kutatást az MTA Bolyai János-ösztöndíja támogatta.

<sup>2</sup> A dualizmus korára, illetve a Horthy-korszakra vonatkozó történeti szakirodalomból lásd GYÁNI Gábor: *Bérkaszárnnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest, 1992; Uő: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest Fővárosi Önkormányzat, Budapest, 1995; Uő: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*. Új Mandátum, Budapest, 1998; HANÁK Péter: *Bérház a Körúton*. In: Uő (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1992. 97–120.; Uő (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1992; MAZSU János: *Egy debreceni bérpalota lakói a századfordulón*. In: HANÁK Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. i. m. 141–178.; NAGY Ágnes–RIGÓ Máté: *Nagymező és Klauzál utcai bérházak 1941-ben. Az előregedő és a korszerű lakásállomány hatása a bérlőkörökre*. In: KEMÉNY Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Város-történeti tanulmányok*. Ernst Múzeum, Budapest, 2009. 350–386.; VALLÓ Judit: *Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években*. Tanulmányok Budapest Múltjából, XXXV. (2009) Budapest, 2010. 245–277. <http://www.btm.hu/varmuzeum/kiadvany/tbm/35/10vallo.pdf>. A letöltés időpontja: 2011. augusztus 1. – A két korszakra vonatko-

Az államszocialista korszak, különösen a Kádár-kor bérházainak társadalmára azonban mindezidáig kevésbé figyelt fel a történetírás. A bérházak negyedek pusztulását mint a később kibontakozó városrehabilitáció előzményét övezte ugyan némi figyelem, de a bérházak városrészek társadalomtörténetének megírása mindmáig várat magára. Nyilvánvaló persze, hogy a ma aktív történészgenerációk tagjainak – e sorok írójának is – élő, személyes emlékei vannak az 1970-es és 1980-as évek gangos bérházainak világáról; ez talán megmagyaráz valamit abból, hogy egyelőre miért nem vált ez a téma történeti kutatások tárgyává.

A pesti történelmi bérházövezet sorsa nem tartozott a szocialista Budapest sikertörténetei közé. 1948 és 1990 között urbanisztikai szempontból nézve Budapest bérházak negyedeinek jelentős része stagnált, illetve lassú hanyatlásnak indult; egy részük pedig – főleg a korszak vége felé – stagnáló városrészből kifejezetten válságzónává süllyedt, fizikai és társadalmi értelemben egyaránt. Ez volt az az övezet, amelynek lakóházait – soklakásos bérházakról lévén szó – 1948 után kivétel nélkül államosították. A kizárólagos állami tulajdon hosszabb távon súlyos következményekkel járt a bérházak kerületek állapotára. A valódi tulajdonosok – és velük a tulajdonosi attitűd – eltűnése nagymértékben hozzájárult a házak állagromlásához és ahhoz, hogy a gangos bérházakban élők egyre kevésbé érezték a magukénak otthonaikat. A lakóházak karbantartását és – szerencsés esetben – tatarozását is központosították, azt a kerületi Ingatlankezelő Vállalatok végeztették. A lakók maguk nem kezdeményezhettek komolyabb házfelújításokat és nem oldhattak meg semmit önerőből. Még a tanácsi lakásokon belüli önerős infrastruktúrális korszerűsítés (például fürdőszoba és vécé kialakítása, csövek és vezetékek cseréje) is nehézkes volt, és tömegesen csak az 1980-as évek elején, az 1983. évi lakástörvény életbe lépése után vált jogilag lehetségessé.<sup>3</sup>

A lakók tehát a tanács és a kerületi IKV jóindulatától függtek, és a korszak nagy részében szinte reménytelennek tűnt, hogy befolyást gyakoroljanak saját lakókörnyezetükre. A bérházak negyedekben más tekintetben is akadálytalanul érvényesülhetett az állami-tanácsi lakáspolitikák: a há-

---

zó, a bérházak társadalmáról, lakásviszonyairól és a polgári otthonkultúráról árulkodó visszaemlékezések közül lásd például MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomása*. I-II. k. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1990. [1934.]; LÁNG Panni: *Egy pesti polgárcsalád mindennapjai*. Visszaemlékezés. *Történelmi Szemle*, 1986/1. 80–93.

<sup>3</sup> LAMPEL Éva–LAMPEL Miklós: *Pesti bérházsors. Várospolitika, városrehabilitáció*. Argumentum, Budapest, 1998. 32. és 86–87.

zak lakóira, a háztartások összetételének alakulására és ezen keresztül az életviszonyokra – azaz az emberek legprivátabb szférájára – a hatalom erős befolyást gyakorolt, különösen a Rákosi- és a korai Kádár-korszakban.

Ez a hanyatlás jeleit mutató világ bizonyos tekintetben őrizte régi jegyeit, más tekintetben viszont erőteljesen módosult a polgári korszakhoz képest. Tanulmányomban éppen a változásokat igyekszem bemutatni és görcső alá venni Budapest egy jellegzetes bérházas kerületének mikrotársadalmát, a Kádár-korszak derekán. Elemzésem tárgya egy VII. kerületi, Klauzál téri bérház lakóközössége és lakásállománya az 1970. évben. A bérház, valamint a vele szomszédos lakóépületek társadalmának mikroszintű vizsgálatát, a lakások adottságainak és átalakulásának feltérképezését egy eddig teljességgel kiaknázatlan forrás teszi lehetővé: az 1970. évi népszámlálás lakásíveinek és személyi kérdőíveinek elemzése.<sup>4</sup>

## **A forrásanyagról: az 1970–1990. évi népszámlálások felvételi ívei mint társadalom- és várostörténeti források**

A Kádár-kori népszámlálások anyagából szerencsés módon fennmaradt az 1970., 1980. és 1990. évi népszámlálás felvételi íveinek egy része.<sup>5</sup> 1970-ből, 1980-ból, illetve 1990-ből minden számlálókörzetből megvonnák az úgynevezett gyűjtőívek (ezek házanként az összes lakás háztartásfőjét felsorolják, illetve alapadatokat tartalmaznak az adott lakásról és a bennük lakókról). Ezen túlmenően 1970-ből fennmaradtak minden negyedik számlálókörzet lakásívei és ezek részeként a személyi kérdőívek, 1980-ból és 1990-ből pedig minden ötödik számlálókörzet hasonló lakás- és személyi kérdőívei. A maradék háromnegyedet, illetve négyötödöt a Köz-

<sup>4</sup> A lakások adottságait rögzítő adatfelvételi ív neve 1941-ben és 1945-ben lakásív, 1970-ben és 1980-ban lakásösszeíróív, 1990-ben pedig lakáskérdőív. Tanulmányomban az egyszerűség kedvéért mindenütt a lakásív szót használom.

<sup>5</sup> Ezúton mondok köszönetet Kovács Csaba történész-levéltárosnak, a Magyar Országos Levéltár munkatársának, aki a KSH-anyagok referenseként felhívta a figyelmemet erre a páratlan forrásanyagra, és aki felbecsülhetetlen segítséget nyújtott a még csak nagyjából rendezett anyag átnézésében. Ugyancsak köszönet illeti dr. Majtényi Györgyöt, a Magyar Országos Levéltár főosztályvezetőjét, aki elérte, hogy a háromnegyedes, illetve négyötödös selejtezés után megmaradt anyag a KSH-tól kerüljön a Magyar Országos Levéltárba. A 6 stratégiai javaslata nélkül ez a kivételes értékű történeti forrásanyag nem lenne hozzáférhetővé a történészek számára; a KSH őrizetében igen nehézkes vagy egyenesen lehetetlen lenne a kutatása.

ponti Statisztikai Hivatal már korábban kiselejtezte; a selejtezés után megmaradt egynegyed, illetve egyötöd a közelmúltban került a Magyar Országos Levéltárba.<sup>6</sup>

Az anyag az egész országot lefedi, tehát a megmaradt ívek alapján Magyarország szinte minden településén elvégezhető a lakásállomány és a helyi mikrotársadalom rekonstrukciója; igaz, ez a települések egykori számlálókörzeteinek csak egy bizonyos hányadát érintheti. Tanulmányom szempontjából mindez azt jelenti, hogy a Klauzál téren 1970-ben álló 15 házból 5-nek vannak meg az 1970-es lakás- és személyi ívei, amelyek alapján elvégezhető a lakásállomány, illetve a lakásokban élő népesség részletes és hiánytalan rekonstrukciója. Az egyes Kádár-kori népszámlálások anyaga sajnos nem minden esetben vethető össze egymással, hiszen a számlálókörzetek időközben teljesen megváltoztak, és a fennmaradt ívek csak ritka és szerencsés esetben fedik egymást. Az általam vizsgált Klauzál térről például 1980-ból egyetlen ház lakás- és személyi ívei sem éltek túl a KSH-ban lezajlott selejtezést (igaz, 1990-ből viszont több olyan ház anyaga is megvan, amelynek ívei fennmaradtak az 1970-es népszámlálás nyomán). Egy adott tér vagy utca történeti kutatásánál további korlátot jelent, hogy az adott tér négy oldala vagy az adott utca teljes hossza nem ugyanahhoz a számlálókörzethez tartozott. Minden esetben össze lehet vetni viszont a felsorolt három népszámlálás anyagát az 1941. évi népszámlálás lakásíveivel, illetve az 1945. évi népösszeírás lakás- és házigyűjtőíveivel.

Az 1970., 1980. és 1990. évi népszámlálási anyag történeti értéke túlzás nélkül páratlan. A forrás sokkal nagyobb lehetőségeket nyújt, mint az 1941. évi népszámlálás lakásívei, mert itt a lakások adatain és a lakók felsorolásán (illetve alapvető paramétereik közlésén) túl a személyi kérdőívek is megvannak: ezek pedig egy-egy lakóval kapcsolatban igen részletes információkat őriztek meg a születési helyről, a korábbi lakóhelyről, a családi állapotról, az iskolázottságról, a szakképzettségről, a foglalkozásról, a munkahelyről és a korábbi foglalkozásokról, valamint nők esetében a magánélet olyan tényeiről, mint korábbi házasság(ok), a házasság(ok) megkötésének és megszűnésének ideje és oka, az ezekből született gyermekek születési, esetleg halálozási éve. Rekonstruálni lehet tehát az egyéni élet-

<sup>6</sup> A KSH levéltárának megszűnéséről, a Kádár-kori népszámlálási anyag egy részének a Magyar Országos Levéltárba való bekerüléséről lásd Vass Gergely: Népszámlálási iratok a Magyar Országos Levéltárban. *Levéltári Közlemények*, 79. (2008) 65-76.

történetek és családtörténetek legfontosabb mozzanatait éppúgy, mint az egyénekre, sőt a családokra jellemző mobilitási pályákat és az egyes generációk sajátosságait. A lakásállomány és a lakók együttes vizsgálata pedig lehetővé teszi az egyének életkörülményeinek részletes feltérképezését és annak megértését, hogy mivel függött össze a korszakban az, kinek milyen lakás jutott. Más volt-e a lakások házon belüli hierarchiája, mint a második világháborút megelőzően? Mennyire különböztek a ház „legjobb” és „legrosszabb” lakásaiban élők azoktól, akik a polgári korszakban laktak ugyanezeket a lakásokat? Egyáltalán, ugyanazokról a lakásokról beszélhetünk-e, vagy pedig az államosítás, a társbérletesítés, a lakásfelosztás révén gyökeresen átalakult lakásállományról van-e szó?

A fentiekből azonnal sejthető, hogy ebben a forrástípusban rendkívül érzékeny személyes adatokról van szó, amelyek elemzésekor a történésznek szigorú etikai szabályokat – illetve konkrét jogszabályokat – kell szem előtt tartania, és amelyek kezelése nagyfokú tapintatot kíván.<sup>7</sup> Mivel az 1970-es éveken szereplő személyek közül a fiatalabbak még nagy valószínűséggel élnek, törekedni kell arra, hogy a feldolgozásban szereplő személyek minél kevésbé legyenek azonosíthatók. Az elemzésben a személynevek értelemszerűen nem jelenhetnek meg (kivéve, ha az érintettek ehhez beleegyezésüket adják); ezen túlmenően ebben a tanulmányban a minél teljesebb anonimizálás érdekében nemcsak a nevek kezdőbetűit változtattam meg, de a házszámot sem említem sehol.

Milyen eredmények várhatók tehát az 1970. évi népszámlálás lakás- és személyi kérdőíveinek elemzésétől? Egyrészt az egyes házak esetében dokumentálható és mérhető a lakosság kicserélődésének mértéke, amennyiben az 1970-es anyagot összevetjük az 1941. évi népszámlálás lakásíveivel.<sup>8</sup> Az 1970-es személyi kérdőíveken szerepel továbbá a „Mikor költözött be a jelenlegi lakásába?” kérdés; az erre adott válaszok összesítése ugyancsak támpont a lakosság fluktuációjának megragadásához. Elemezhető továbbá a házak lakóinak összetétele életkor, születési hely, foglalkozás, is-

<sup>7</sup> Lásd: 2003. évi XLVIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény módosításáról; az 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről; valamint a 2007. évi XCVII. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról.

<sup>8</sup> Az 1941. évi népszámlálás lakásívei a lakókra nézve is viszonylag sok adatot tartalmaznak. A lakás adatain kívül szerepel minden, az adott lakásban élő lakó neve, foglalkozása, a háztartásban betöltött státusa, továbbá vallásfelekezete.

kolai végzettség szerint; az adott időmetszetben tehát egy ház lakótársadalmanak teljes mikroszociológiai elemzése lehetségessé válik. A lakásállomány vizsgálata során szintén tanulságos lehet az 1970-es állapot összevetése az 1941-es lakás- és személyi kérdőívekkel: ily módon dokumentálható az átalakítások (leválasztás stb.) és a társbérletesítés mértéke.

A Klauzál téri házakat vizsgálva az 1970-es adatok rávilágíthatnak továbbá az 1941. évi, illetve az 1945. évi lakónépesség nagyfokú kicserélődésére. Jól mutatják, hogy a Klauzál téri bérházak 1941. évi, felekezet szerint zsidó lakossága – amelynek jelenléte és kontinuitása az 1945-ös népösszeírás gyűjtőíveinek tanúsága szerint még közvetlenül a világháború után, 1945-ben is számottevő – 1970-re jórészt eltűnik ezekből a házakból.<sup>9</sup> Kizárólag a népszámlálási ívek alapján azonban objektív módon nem ragadható meg az, hogy 1970-ben az ott élő lakók közül hányan lehettek vallásuk szerint zsidók vagy zsidó származásúak. A *felekezet* 1949 után nem jelenik meg többé a népszámlálások személyi ívein, de a kérdés egyéb okokból is problematikus: az államszocializmus évtizedeiben formálisan nagyon sokan nem gyakorolták vallásukat, sokan pedig zsidó identitásukat is maguk mögött hagyták, származásuknak nem tulajdonítva többé jelentőséget. A névmagyarosítás miatt (amelynek egyik utolsó hulláma Magyarországon éppen a második világháborút követően bontakozott ki) 1970-ben már a nevek sem adnak többé támpontot. A belső-erzsébetvárosi zsidó alsó közép- és középosztálybeliek, illetve leszármazottaik elvándorlását mindezek miatt más eszközökkel – egyéni visszaemlékezéseken, eseteken keresztül – is szükséges vizsgálni; a visszaemlékezések, interjúk egyúttal a lakosság általános átrétegződésére is számos szempontból fényt vetnek, tehát a statisztikai megközelítés árnyalása szempontjából szintén kiaknázhatók. (Mindezeket a kérdéseket részletesen egy másik tanulmányban tárgyalom majd.)

<sup>9</sup> Bár nem célom a háborús évek lakónépességének és az 1970. évi lakónépességnek (sem pedig a lakásállománynak) a szisztematikus összehasonlítása, jelzem, hogy az 1941-es és 1945-ös állapotra tett utalásokkor milyen forrásanyagra támaszkodtam: 1941. évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 518/I. számlálójárás. Lakásívek. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1419. j.; 1945. évi népösszeírás. Budapest, VII. kerület, 518/I. számlálójárás. Házigyűjtőívek. Klauzál tér. BFL IV. 1419. n.; valamint 1945. évi népösszeírás. Budapest, VII. kerület, 85/a. háztömb. A háborús károkat feltüntető házigyűjtőívek. Klauzál tér. BFL IV. 1419. p. Ezúton mondok köszönetet Lugosi András történésznek, a BFL munkatársának, aki referensként és az anyag kiváló ismerőjeként munkámat segítette, és akivel megvitathattam a kutatás során felmerülő problémákat.

## Egy Klauzál téri ház társadalma és lakásai 1970-ben<sup>10</sup>

A ház a Klauzál téren álló épületek közül a régebbiek közé tartozik; 1862-ben épült Limburszky József építőmester tervei szerint.<sup>11</sup> Az építés évének az 1970-es állapot szempontjából annyiban van jelentősége, hogy az ilyen házak lakásai összességükben kevésbé voltak komfortosak, mint az 1890-es években vagy 1900 után épült bérházakban kialakított lakások; a századfordulón a polgári bérlőközönség már igényt tartott a fürdőszobára, és az építetők, amennyiben az igényesebb polgári közönséget célozták meg, igyekeztek ezt az igényt kielégíteni, legalábbis a nagyobb lakásokban. Az itt elemzett ház homlokzatáról az ostrom alatt eltűntek azok az épületszobrászati díszítések, amelyek a második világháború előtt készült fotókon még látszanak, és soha nem is kerültek oda vissza. 1970-ben – ahogyan ma is – ez a belső udvaros bérház utcai homlokzatát tekintve eléggé puritán, dísztelen benyomást keltett.

A házban található lakások száma 1970-ben 34. Lakóik száma 1970-ben (az épp ott tartózkodó, máshol állandó lakos vendégeket, látogató családtagokat nem számítva, beleértve viszont az albérlőket és mindazokat az összeírt családtagokat, akiknek állandó lakcíme ez a Klauzál téri ház) 98 fő.

### 1. táblázat. A lakók megoszlása

| Beköltözés időpontja | A beköltözötték háztartásainak száma | Az összes háztartás %-ában (kerekítve) |
|----------------------|--------------------------------------|--|
| 1945-ig              | 10                                   | 29,0                                   |
| 1946–55              | 7                                    | 20,5                                   |
| 1956–65              | 14                                   | 41,0                                   |
| 1965–70              | 3                                    | 8,8                                    |
| Összes háztartás     | 34                                   | 100,0                                  |

<sup>10</sup> Innentől az elemzés a következő forrásanyagon (illetve az ez alapján készült saját adatbázison) alapszik: 1970. évi népszámlálás. Budapest, VII. kerület, 32. számlálókörzet, Klauzál tér. Gyűjtőívek és egyéni felvételi ívek. MOL XXXII-23-a.

<sup>11</sup> A házról lásd HIDVÉGI Violetta: Adalékok a terület beépüléséhez. In: KEMÉNY Mária (szerk.): *Kísmező, Nagymező, Broadway. Várostarténeti tanulmányok*. I. m. 37.

A háznak összesen 19 olyan lakója van, aki 1945-ben is a házban élt (főbérő vagy annak családtagja volt). Ezek egy része, 14 ember már 1941-ben is a házban lakott. A nagy többség, a lakók 80%-a, 76 ember viszont 1945-ben vagy később költözött a házba, illetve született oda. A második világháború és az 1970-es népszámlálás között eltelt 25 év alatt tehát nagymértékben kicserélődött a ház lakossága. A beköltözések időpontját azonban csak a háztartások szintjén lehet megragadni, hiszen családonként (háztartásonként) csak azt tüntették fel, hogy a legrégebbi lakó mióta él az adott lakásban.

## A ház lakásállománya. Változások 1941 és 1970 között

Néhány számból nagyon érdekes következtetéseket lehet levonni, amint azt a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. A ház lakásainak megoszlása szobaszám alapján 1970-ben

| Lakás típusa<br>szobaszám alapján | 1 helyiségből<br>álló lakás | 1 szobás<br>Ezen belül: |   | 2 szo-<br>bás | 3 szo-<br>bás |
|-----------------------------------|-----------------------------|-------------------------|---|---------------|---------------|
| Ilyen lakások száma a<br>házban   | 7                           | 1 szoba-<br>konyha: 8   | 1 szoba-konyha +<br>egyéb helyiség(ek): 7 | 7             | 5             |

A szobaszámot tekintve tehát 1970-ben ebben a Klauzál téri bérházban a 34-ből 22 volt egyszoba-konyhás, illetve egyhelyiséges lakás. Ez a megoszlás egy nem túl elegáns polgári bérház hagyományos lakásállományának felel meg, ahol is az utcára néző háromszobás lakások alkották a középosztály által bérelt lakások körét, a kétszobások a kispolgáriakét, a szoba-konyhások vagy egyhelyiségesek pedig munkáslakások voltak. Mivel itt egy 1862-ben épült bérházról van szó, a kétszobás lakások több mint felében nincs kialakítva fürdőszoba, sőt, ezt a komfortot az egyik háromszobás lakás is nélkülözi. A polgári korszakban a lakások házon belüli presztízse és hierarchiája nemcsak a szobaszámmal és a lakásmérettel, hanem azzal is összefüggött, hogy utcai vagy udvari lakásról volt-e szó, és sokat számított az emelet is: hagyományosan az első emelet volt a leg-elegánsabb, attól felfelé csökkent a lakások presztízse. Ez a megoszlás nagyjából megmaradt, ám bizonyos adottságok alaposan megváltoztak.

A ház jellegét is érintő egyik jelentős változás az, hogy az 1941-ben, illetve 1945-ben regisztrált földszinti üzlethelyiségeket sorra felszámolták és la-

kassá alakították. Ezekben a szükséglakásokban általában igen kedvezőtlen viszonyok uralkodtak: 1970-ben nagyrészt ezek voltak a ház egyhelyiség, külön konyhával *sem* rendelkező, 8–25 m<sup>2</sup> alapterületű lakóegységei. Bérlőik jobbra idősebb, egyedülálló nők. Bár az ideológia szerint a szocialista rendszer felszámolja a polgári korszak lakásnyomorát, a valóságban legalább ennyire újratermelte a szegényes viszonyokat, még ha figyelembe vesszük is, hogy az üzletekből lett szükséglakások kialakítását minden bizonnyal az 1945 és 1960 közötti nyomasztó lakáshiány motiválta.

A lakások eredeti presztízshierarchiáját jelentős mértékben kikezdte a nagyobb polgári lakások felosztása, illetve társbérletesítése. 1970-ben a háromszobás lakások közül kettőben annyian laktak, hogy a zsúfoltság valószínűleg teljesen felülírta a lakás mérete által kínált előnyöket. Mindkét lakás hármass társbérletként működött; az egyikben három család (hét felnőtt és egy serdülő fiú) osztozott három szobán és 80 négyzetméteren. Ilyen körülmények között az egykori középosztályi, polgári lakásnormák csupán távoli eszménynek tűnhettek. A lakás eredeti főbérelőjét, egy 1945 óta ott lakó özvegyasszonyt legfeljebb az vigasztalhatta, hogy az egyik társbérelője a saját lánya és annak családja volt.

A nagyméretű (100-110 négyzetméteres) polgári lakások másik hányadának sorsa ugyanakkor jól mutatja, hogy a társbérletesítéstől, leválasztástól megmenekült lakásokat nagy valószínűséggel a rendszer kedvezményezettjeinek utalták ki, vagy olyanoknak, akik lakásszerzés szempontjából kedvező pozíciót élveztek. A lakás egyik felosztatlan háromszobás, fürdőszobás utcai lakásában például egy olyan volt rendőr lakott feleségével és három, 19–22 éves felnőtt gyermekével, aki 1970-ben irodafőtisztként dolgozott a külügyminisztériumban. Ez a család mondhatta magáénak a ház leginkább korszerűsített lakását: a házban egyedül náluk volt egyedi gázfűtés (gázkonvektor), míg a ház összes többi lakásában még cserépkályhával vagy vaskályhával fűtöttek.

A házban található lakások zöme 1970-ben még nem volt túl komfortos. Közülük 23-ban (68%) nem volt fürdőszoba, és nélkülözték a melegvízellátást is, csak a hideg folyóvizet vezették be. 19 lakás esetében (56%) a lakáson kívül, a folyosón volt a többnyire más családokkal közösen használt vécé. A lakáson belüli fürdőszoba és vécé értelemszerűen a háromszobás lakásokra jellemző leginkább, ilyen helyiségek a kétszobás lakásoknak kevesebb mint a felében, 43%-ában találhatóak. A házban egy lakás kivételével mindennél cserépkályhával és/vagy vaskályhával, azaz szénrel és fával fűtenek.

Ugyanakkor feltűnő, hogy a háztartási gépek, 1970-ben már meglehetősen elterjedtek; a „frizsiderszocializmus” a gangos bérház szerényebb lakásaiba is behatol. A ház számos szoba-konyhás, fürdőszoba, vécé és melegvízellátás nélküli lakásában is megtalálható már a televízió, a mosógép, a porszívó és a hűtőszekrény, vagy legalábbis ezek közül valamelyik. A ház lakásai közül csupán 9-ben (26%) nincs semmiféle elektromos háztartási gép. A bennük lakók kivétel nélkül mind idősebb emberek, általában 60 és 70 év közöttiek vagy 70 feletti. Közvetve ez is arra utal, hogy a lakók többsége, főleg a fiatalabbak, igényelték a korszerűsítést, és többségük valószínűleg lakásának infrastruktúráját is szívesen javította volna, ha jogilag lett volna rá lehetősége. Ám a zuhanyozót, a fürdőszobát, a vécét ekkor még nem lehetett öntevékeny módon kialakítani, és a cserép-kályháról a gázkonvektoros fűtésre való átállás is csak akkor volt megvalósítható, ha a kerületi tanács úgy döntött, hogy egy egész ház fűtését korszerűsíti. Erre azonban a VII. kerületi bérházakban általában nem 1970 körül, hanem jóval később került sor. A lakók jelentős része tehát kényszerűségből élt korszerűtlen viszonyok között; ebből kiutat leginkább az jelenthetett, ha lakást cserélt vagy lakást igényelt másutt, egy modernebb beépítésű környéken vagy egy új lakótelepen, amire leginkább a fiatal családoknak volt esélye. Alighanem a VII. kerületi bérházak infrastrukturális elmaradottsága és a helyzet javításának reménytelensége is közrejátszott a fiatalabb lakosság ekkoriban már zajló és később egyre erősödő elvándorlásában.

## A lakók társadalmi jellegzetességei

Amint arról már szó esett, az 1970. évi népszámlálási anyag legizgalmasabb információit a személyi kérdőívek kínálják. Egyfelől a ház teljes lakosságának szociológiai profilja kirajzolható az ívek összesítése alapján; másfelől az egyéni élettörténetek legfontosabb tényei, adott esetben komplett családtörténetek kulcsmozzanatai bontakoznak ki az adatok értelmezése nyomán.

A 3. táblázat egy előregedőfélben lévő ház képét vetíti elénk: a 98 lakó 44%-a 50 év feletti, viszont csak 12%-uk 20 év alatti.<sup>12</sup> Ugyanakkor az

<sup>12</sup> Összehasonlításképp: az új lakótelepeken ezzel közel egy időben, 1975-ben a lakosságnak mindössze 18%-a 55 év feletti. Lásd SZÜCS István–BALÁZSNÉ VARGA Margit: *Belső-Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata*. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1975. 36.

összképnek fiatalos szint kölcsönöz, hogy a házban sok a huszonéves: 1970-ben a házban belüli harmadik legnagyobb demográfiai csoport a 20–29 éveseké. Ez az a korosztály, amelyik a következő évtized során jó eséllyel elhagyja a Klauzál téri házat mint szüleitől külön költöző fiatal, mint ifjú házaspár vagy mint fiatal családost; ezt azonban személyekre bontva lehetetlen ellenőrizni, mert az 1980-as népszámlálásból egyetlen Klauzál téri ház személyi és lakásívei sem maradtak fenn (így a jelen tanulmányban tárgyalt házéi sem).

3. táblázat. A lakók megoszlása életkor szerint

| Születési év                    | Az ebben az évben születettek száma | A ház lakóinak %-ában (kerekítve) |
|---------------------------------|-------------------------------------|-----------------------------------|
| 1880–1900 (1970-ben 70–90 éves) | 12                                  | 12                                |
| 1901–1910 (1970-ben 60–69 éves) | 21                                  | 21                                |
| 1911–1920 (1970-ben 50–59 éves) | 11                                  | 11                                |
| 1921–1930 (1970-ben 40–49 éves) | 16                                  | 16                                |
| 1931–1940 (1970-ben 30–39 éves) | 6                                   | 6                                 |
| 1941–1950 (1970-ben 20–29 éves) | 20                                  | 20                                |
| 1951–1960 (1970-ben 10–19 éves) | 7                                   | 7                                 |
| 1961–1970 (1970-ben 0–9 éves)   | 5                                   | 5                                 |
| Összesen                        | 98                                  | 100                               |

Azon viszont nincs mit csodálkozni, hogy az 1960-as évek második felében az itt tárgyalt Klauzál téri házban nem dühöngött a gyermekvállalási kedv. Az az öt, 0 és 5 év közötti kisgyermek, akit 1970-ben a házban regisztráltak, meglehetősen szűkös körülmények között élt: ketten ugyanabban a háromszobás lakásban, hármas társbérletben laktak kilencedmagukkal, és a jelek szerint mindkettejüket egyedül nevelte az édesanyjuk; a többi három pedig egy-egy szoba-konyhás lakásban lakott szüleivel (illetve egyedülálló anyjával) és nagyszüleivel. Egy esetben a kisgyermek és szülei egy idős főbérllővel osztoztak az egyetlen szobán. Más oldalról értelmezve: az ifjú házaspár valószínűleg elhalasztották a gyermekvállalást addig, amíg saját lakásba nem tudtak költözni; első gyermeküket még esetleg vállalták ilyen körülmények között, de a másodikkal mindenképp vár-

tak addig, amíg lakásigénylés révén megfelelőbb lakáshoz nem jutottak, nagy valószínűséggel Budapest valamelyik újabb építésű városrészében.

A ház lakóinak közel 70%-a elsőgenerációs budapesti; a ház lakói közül csak 30 (30%) született a fővárosban. Ha megnézzük, milyen az utóbbi csoportba tartozók családi állapota, jól látszik, hogy a budapesti születésűek kétharmada nőtlen, illetve hajadon; nagy részük 1 és 30 év közötti, és a házban lakók gyermeke, vagy fiatal albérlő. A házban élő családokra leginkább jellemző minta tehát az, hogy a szülők vidéken születtek (vagy legalább egyikük vidéki), gyermekeik viszont már Budapesten. Az idősebb korosztályokhoz tartozó, eredetileg vidéken született lakók körében gyakori, hogy mind a férfiak, mind a nők fiatalon kerültek a fővárosba, a személyi kérdőív adataiból kikövetkeztethetően legtöbbször munkavállalóként. Feltűnő, hogy a „bevándorlók” (68 személy) többsége – 41 ember (60,3%) – Észak- és Kelet-Magyarországról, illetve a Duna-Tisza közéből érkezett, további kilencen (13,2%) a történelmi Magyarország területéről, Szlovákiából, Erdélyből, illetve – ketten – a Délvidékről. Dunántúli településekről mindössze 18-an (26,5%). (E tekintetben nem csak születési helyük érdekes, hanem az arra a kérdésre adott válaszuk is, hogy hol van vagy hol volt előzőleg másutt állandó bejelentett lakcímük.) A ház lakói között tehát abszolút többségben vannak a kelet-, észak- és északkelet-magyarországi eredetűek, különösen ha beleértjük ebbe a történelmi Magyarországon születetteket is (ők mindannyian 1918 előtt születtek a Magyar Királyság akkori területén).

A foglalkozási adatok alapján (4. táblázat) kirajzolódik a lakónépesség társadalmi profilja. A ház lakóinak 26%-a nyugdíjas; közülük nyolcan vállalnak valamilyen mellékfoglalkozást a nyugdíj mellett. A lakók 55%-a aktív kereső. Az aktívak 51%-a nő; a kor szellemének és foglalkoztatáspolitikájának megfelelően az aktív korú nők között gyakorlatilag nincs eltartott háztartásbeli. Egy gyermekgondozási szabadságon lévő kismamát, egy főiskolás lányt és egy betegsége miatt nyugdíjba vonult középkorú asszonyt leszámítva az összes aktív korú nő dolgozik. Az aktív keresőkön belül 11 ember (kerekén 20%) önálló kisiparos, kiskereskedő vagy kisipari szövetkezet tagja; 21 ember (az aktív keresők 38%-a) állami vállalatnál, intézménynél alkalmazott fizikai dolgozó (gyári munkás, sofőr, pincér, konyhai kiségitő stb.). Az aktív keresőknek tehát nagyjából háromötöde (32 ember) iparos vagy fizikai dolgozó, és csak kétötöde (23 személy) szellemi munkát végző alkalmazott.

4. táblázat. A ház lakóinak foglalkozási statisztikája

|  | Számuk | A lakók %-ában |
|--|--------|----------------|
| Eltartott háztartásbeli,<br>egyéb eltartott családtag (tanulók is) | 17     | 17             |
| Nyugdíjas  | 26     | 26             |
| Önálló kisiparos, kiskereskedő                                     | 5      | 5              |
| Kisipari szövetkezet tagja   | 6      | 6              |
| Alkalmazott fizikai összesen                                       | 21     | 21             |
| Ebből:   |        |                |
| Ipar   | 9      |                |
| Szállítás, közlekedés  | 2      |                |
| Szolgáltatás, vendéglátás  | 10     |                |
| Alkalmazott szellemi összesen                                      | 23     | 23             |
| Ebből:   |        |                |
| Ipar   | 3      |                |
| Szolgáltatás, kereskedelem   | 9      |                |
| Kultúra  | 6      |                |
| Egészségügy  | 2      |                |
| Államigazgatás   | 3      |                |
| Összesen   | 98     | 100            |

A teljesebb profil kedvéért érdemes ehhez hozzávenni az 1970-ben már nyugdíjasként összeírtak korábbi foglalkozását is (ezt majdnem minden esetben feltüntették a személyi kérdőíven, lásd 5. táblázat). Ha őket is hozzászámoljuk az 1970. évi aktív keresőkhez, akkor az arányok a következőképp alakulnak: önálló kisiparos vagy kisipari szövetkezet tagja 17 ember, az iparban, szolgáltatásban, rendvédelemben és egészségügyben alkalmazott fizikai dolgozó 29, alkalmazott szellemi 30 ember. Az aktív keresőknek és a korábról ismert foglalkozású nyugdíjasoknak (összesen 76 ember) ez a 23, 38, illetve 39%-a. A ház egykori és aktuális keresői között tehát 1970-ben erős többségben (71%) vannak az kisiparosok és a fizikai dolgozók. Különösen az előbbieket, az önállóan, illetve ktsz-ben dolgozó kisiparosok hányada tekinthető viszonylag jelentősnek. Az 1. és 2. emeleten például összesen 4 olyan aktív vagy nyugdíjas cipész, illetve cipőfelsőrész-készítő lakik, akik mind az említett kategóriába tartoznak.

## 5. táblázat. A nyugdíjasok korábbi foglalkozása

|  | Számuk | A házban lakó nyugdíjasok %-ában |
|--|--------|----------------------------------|
| Kisipari szövetkezet tagja   | 6      | 23                               |
| Alkalmazott fizikai összesen   | 8      | 31                               |
| Ebből:   |        |                                  |
| Ipar   | 3      |                                  |
| Szolgáltatás, vendéglátás  | 5      |                                  |
| Alkalmazott szellemi összesen  | 8      | 31                               |
| Ebből:   |        |                                  |
| Szolgáltatás, keresk.  | 4      |                                  |
| Egészségügy  | 1      |                                  |
| Államigazgatás, rendvédelem  | 3      |                                  |
| Nincs feltüntetve korábbi foglalkozás (nem dolgozott, özvegyi nyugdíjas) | 10     | 15                               |
| Összesen   | 26     | 100                              |

Az érdekes tehát az, hogy egy olyan környéken, amely a háború előtt kispolgári jellegűnek számított, és amelynek profilját elsősorban a kisiparos-kiskerekedő elem (mesterek, segédek, tanoncok), kisebb részben pedig a magánalkalmazotti réteg határozta meg, egy esetlegesen kiválasztott házban a lakók társadalmi összetétele jelentős részben reprodukálta önmagát annak ellenére, hogy közben lezajlott egy – a korábbi gazdasági kereteket teljesen átalakító – politikai rendszerváltás, és annak ellenére, hogy a személyek szintjén a házban óriási mértékű volt a kicserélődés.<sup>13</sup> A foglalkozási összetétel mellett szintén a Belső-Erzsébetváros korábbi jellegzetességeit idézi a nem budapesti születésű, túlnyomórészt észak- és kelet-magyarországi bevándoroltak magas, 70%-os aránya. Úgy tűnik tehát, hogy az itt bemutatott Klauzál téri ház a történelmi kataklizmák és a lakosság kicserélődése ellenére sem vetkőzte le teljesen korábbi önmagát.

A legmagasabb iskolai végzettséget vizsgálva, statisztikailag eléggé nehezen elemezhető adathalmazba ütközünk. A ház lakóinak nagyobbik fele ugyanis még a Horthy-korszak iskolarendszerében végezte tanulmá-

<sup>13</sup> A pontosabb következtetések érdekében teljes körűen össze kell vetni a négy szomszédos Klauzál téri ház lakosságának 1970-es adatait ugyanazon lakóházak 1941-es adataival. Ez egy következő, nagyobb tanulmány témája lesz.

nyait – más iskolatípusokban, mint azok, akik 1945 után kerültek iskolába. Az államszocialista korszak statisztikáiban megszokott kategóriák (nyolc általános, középiskola, szakmunkásképző, felsőfokú tanintézet) tehát eleve nem egykönnyen alkalmazhatók, s elfednek további lényeges különbségeket. Nem ritka például az olyan lakó, aki járt gimnáziumba vagy polgáriba, de annak nem az összes osztályát végezte el. A hat elemi plusz öt év gimnázium nyilván nem ugyanaz a kategória, mint a hat elemi, s szintén erőltetett a be nem fejezett gimnáziumot nyolc általánosként értelmezni. A második világháború előtti tanoncképzés változatos hosszúságú ideje két és négy év között ingadozott. Praktikusnak látszott ezenkívül külön kezelni az éppen valamely oktatási szinten tanulókat azoktól, akik erre a szintre soha nem is léptek. Ezért a 6. táblázatban részletező bontásban következnek az egyes kategóriák.

6. táblázat. A ház hat éven felüli lakóinak megoszlása iskolázottság szerint:<sup>14</sup>

| Legmagasabb iskolai végzettség                    | Ilyen végzettségű lakók száma | A hat év felettiek %-ában |
|---|-------------------------------|---------------------------|
| 6 eleminél/8 általánosnál kevesebb                | 7                             | 7,6                       |
| 6 elemi   | 19                            | 20,6                      |
| 8 általános                                       | 9                             | 9,8                       |
| Jelenleg általános iskolában tanul                | 1                             | 1,1                       |
| Tanonciskola                                      | 12                            | 13                        |
| Szakmunkásképző                                   | 8                             | 8,7                       |
| Jelenleg szakmunkásképzőben tanul                 | 6                             | 6,5                       |
| Polgári   | 7                             | 7,6                       |
| Középiskola                                       | 12                            | 13                        |
| Középiskola valahány osztályát végezte            | 5                             | 5,4                       |
| Jelenleg középiskolában tanul (nappali vagy esti) | 4                             | 4,3                       |
| Főiskola, egyetem                                 | 0*                            | 0                         |
| Jelenleg főiskolán tanul                          | 2                             | 2,17                      |
| Összesen  | 92                            | 100,0                     |

\* Egy valaki két évig járt főiskolára

<sup>14</sup> A házban lakó hat éven aluli gyermekekhez (5 gyermek) hozzávettem még egy lakót, aki minden jel szerint családjával élő fogyatékos volt, és akinek a személyi ívén semmilyen iskolai végzettség nem volt feltüntetve. Így az iskolai végzettséget kategorizáló táblázat 92 személy adatain alapul.

A táblázatok adataiból nem túl magasan iskolázott populáció képe rajzolódik ki. 35-en (ez a hat éven felüli lakók 38%-a) csak hat elemi vagy nyolc általánost végeztek, vagy még annyit sem. Összesen 26-an (28%) fejezték be a tanonciskolát, a szakmunkásképzőt, vagy éppen szakmunkásképzőbe járnak 1970-ben. Ennél jóval kevesebben vannak a középiskolát végzettek, még akkor is, ha az éppen középiskolába járókat is hozzájuk számoljuk (együtt összesen 17%). Ezen az arányon valamelyest javít, hogy a ház szakmunkásképzőt végzett fiatalabb lakói közül többen is éltek a korszak sajátos iskoláztatási lehetőségével, és éppen akkor esti vagy levelező középiskolába jártak. Diplomás 1970-ben egyelőre nem volt a házban; egyetemet vagy főiskolát senki sem végzett, igaz, a népszámlálás évében ketten éppen főiskolára jártak. Valamilyen szakképzettsége egyébként a házból sokaknak volt, de sokan azt nem az iskolarendszer keretei között, hanem tanfolyamon vagy „gyakorlat útján” szerezték meg. Ezt a fajta szakképzettséget sokfélesége és kevésbé formális volta miatt nem tüntettem fel a táblázatban.

## **Család és háztartás. Szabálytalan családok, a korszak sajátosságai**

A Klauzál téri ház lakásainak család- és háztartásszerkezetét illetően 1970-ben a nukleáris családok dominálnak; a két leggyakoribb háztartástípus az idős egyedülálló, illetve idős házaspár alkotta háztartás (általában ezek az egyhelyiséges, illetve egyszobás lakások). A népesebb családok általában az 1. és 2. emeleti, nagyobb lakásokban élnek, bár, mint arról már volt szó, szoba-konyhákban is előfordult, hogy több generáció él együtt.

Az albérlőtartás viszonylag ritka, legalábbis az 1941-es állapothoz képest (amikor is a Klauzál téri házban olykor viszonylag kis lakásokban is al- és ágybérlők serege lakott). Ugyanakkor 1970-ben az összes lehetséges lakástípusban előfordulnak albérlők: egyedülálló idős asszony egyszobás lakásában éppúgy, mint az egyik, már egyébként is népes háromszoros társbérletben, vagy gyermekeit egyedül nevelő középkorú asszony kétszobás lakásában. A házban lakó 5 albérlő majdnem mindegyike fiatal, 20–34 éves egyedülálló (egyikük elvált); mindannyian viszonylag jól képzettek, minimum technikai, illetve gimnáziumi érettségivel, esetleg további szakképzettséggel rendelkeznek, és ígéretes munkahelyeken dolgoznak. Ez arra utalhat, hogy albérlő fizetésére 1970-ben elsősorban

azok a nem budapesti illetőségű, de Budapesten dolgozó fiatalok vállalkoztak (vagy kényszerültek), akik aránylag jól kerestek, és akik az önálló életvitel más, szervezett formáit (kollégium, munkásszállás, szolgálati szállás) nem tudták vagy nem akarták igénybe venni. Az egyetlen közepkorú albérlő egy villamosipari technikumot és 2 év főiskolát végzett elektroműszerész. Az ő életét és karrierjét nagy valószínűséggel az 1956-os forradalomban való részvétele törte derékba. Arra a személyi íven szereplő kérdésre, hogy mi volt a foglalkozása 1960-ban, a kérdezőbiztosnak ez a férfi azt válaszolta: „politikai elítelt”.

A többgenerációs háztartások tényleges összetételének megfejtése ugyanakkor nem mindig egyszerű; a személyi kérdőívekből gyakran egymásnak ellentmondó információk kerekednek ki. Nem ritka, hogy férjes fiatalasszony, aki valamelyik Klauzál téri lakás állandó lakója, az „Együtt él-e a férjével?” kérdésre igennel válaszolt, ám a férj nem szerepel a lakásíven. Előfordul, hogy a házaspár, gyermekes fiatalasszony állandó bejelentett lakcíme másutt van, ugyanakkor bizonyos rovatokból nyilvánvaló, hogy életvitelszerűen lakik szüleivel – és kisgyermekével – a Klauzál téren; ez például abból derül ki, hogy a személyi kérdőíven megnevezett, közeli, VII. kerületi munkahelyére mindig gyalog jár be, és 10-15 perc alatt odaér. (Az 1970. évi népszámlálás személyi ívein kérdezték a foglalkozást, az első kereső, valamint az 1960. évi foglalkozást, az éppen aktuális munkahely nevét és címét, valamint azt, hogy milyen közlekedési eszközzel jár valaki dolgozni, és hány perc alatt ér oda a munkahelyére.) A kisgyermek állandó lakcíme olykor születése évétől a nagyszülők Klauzál téri lakása, akkor is, ha édesanyja máshová is be van jelentve.

Ezek mögött a kissé kaotikusnak tűnő viszonyok mögött nemegyszer átmeneti élethelyzetek húzódnak meg (például ha a fiatalasszony ott hagyta a férjét, és gyerekestül visszaköltözött a szüleihez), de gyanítható, hogy számos esetben a Kádár-korszak jellegzetes lakásszerzési stratégiáiról van szó. Ebben a korszakban az állami tulajdonú, tanácsai kezelésben lévő lakások bérleti jogának öröklése csak akkor volt lehetséges, ha a lezármazott állandó lakosként oda volt bejelentve, és ráadásul életvitelszerűen ott is lakott, vagy legalábbis a külvilág előtt sikerült a dolgot ekként feltüntetni. Nem kevés fejtörést okozott, hogy például a nagyszülőkhöz „állandóra” bejelentett fiatalnak milyen gyakran kellett felbukkannia a nagymamánál, hogy az életvitelszerű otlakást meggyőzően bizonyítani lehessen (például ha a nagymama halálát követően kiszálltak a tanácstól kör-

nyezettanulmányt végezni, és megkérdezték ez ügyben a szomszédokat). Bizonyos értelemben egyszerűbb volt, ha a lakásra váró fiatal valóban oda-költözött a nagymamához, amivel egy füst alatt legalizálni lehetett a szülőktől való különköltözést is – kérdés persze, melyik volt a kisebbik rossz. Az itt elemzett Klauzál téri házban összeírt gyermekek, illetve fiatal felnőttek egy része gyaníthatóan ilyen stratégiai okokból szerepelt az 1970. évi népszámlálás lakás- és személyi kérdőívein Klauzál téri lakosként.

A korszaknak másfajta informális gyakorlataira enged következtetni a lakóhelyi és munkahelyi kapcsolatok összefonódása az egyes háztartások esetében. Az egyik, fentebb már említett háztartásban egy 46 éves özvegy lakik 17, illetve 20 éves fiaival. Az iskolázottabb lakók közé tartozó asszony kereskedelmi technikumban érettségizett,<sup>15</sup> korábban a Péterffy Sándor utcai kórházban dolgozott adminisztrátorként, 1968-ban azonban betegség miatt abbahagyta a munkát, és azóta özvegyi nyugdíjas. Idősebbik fia a XIV. kerületben, a Filmtechnikai Vállalatnál dolgozik mint elektroműszerész. A velük lakó albérlő, egy 34 éves, elvált férfi ugyanennél a vállalatnál volt szerkesztő technikus. Valószínű tehát, hogy vagy a munkahelyen megismert kollégát ajánlotta be a 20 éves fiatalember magukhoz albérlőnek, vagy fordítva: a náluk lakó albérlő „vitte őt be” a Filmtechnikai Vállalathoz. Három ajtóval odébb, a 2. emelet egy másik lakásában élő albérlő, a volt '56-os elítélt, úgyszintén a Filmtechnikai Vállalatnál dolgozik mint elektroműszerész, ami nemigen lehet véletlen; valószínűleg neki is a munkatársak ajánlották a Klauzál téri albérlőket. A volt '56-os mellett második albérlőként lakik ugyanabban a népes 2. emeleti társbérletben egy 22 éves, Győrben felnőtt, gimnáziumban érettségizett lány. Ez a fiatal lány a Péterffy Sándor utcai kórház műszaki osztályán dolgozik műszaki adminisztrátorként, tehát nem kizárt, hogy ő viszont a fent említett 46 éves özvegyasszony korábbi munkahelyi ismerőse.

## Esettanulmányok

A személyi kérdőívek alapján gyakran egész életutak, családtörténetek, mobilitási minták rajzolódnak ki. Három, különböző adottságú háztartás bemutatása kapcsán a családon belüli viszonyokra, a háztartások egyes tagjainak mobilitási és életpályáira is fény derül.

<sup>15</sup> Ez az ő szóhasználat, ez az iskolatípus ugyanis 1942-ben, amikor ő érettségizett, még nem létezett.

## 1. háztartás

A háromszobás, 82 négyzetméteres, ámde fürdőszoba nélküli lakás hármas társbérletként működik. Eredeti bérlője, T. O.-né, 1945-ben költözött be. Aszszony- és leánykori neve, már amennyiben megengedhető ez a korábbi magyar zsidó névállomány ismeretén alapuló következtetés, egyaránt jellegzetes zsidó hangzású nevek. T. O.-né, aki 1970-ben a lakás egyik háztartásfője, 1882-ben született Szentmihályúron (ma Szlovákia); 1970-ben tehát 88 éves volt. A ház azon kevés lakói közé tartozik, akik több nyelvet beszélnek: magyar anyanyelve mellett a szlovákot és a németet. T. O.-né 1938-ban özvegyült meg. 1910-ben kötött házasságából 1911 és 1916 között két lánya és két fia született.<sup>16</sup> Egyik lánya, illetve egyik fia másutt élnek; másik fiát 1943-ban vesztette el, másik lánya pedig társbérletként vele egy lakásban lakik. Az 1943-ban, 31 évesen elhunyt fiú feltehetőleg munkaszolgálatosként vesztette életét. Elképzelhető, hogy az ő két gyermekét T. O.-né nevelte; a két férfi unoka 1970-ben is T. O.-né háztartásában él, 32 és 28 évesek. Egyikük neve azonos T. O.-né 1943-ban elhunyt fiáéval. A nagymama, T. O.-né, hat elemít végzett, nyugdíjas; nincs nyoma, hogy korábban dolgozott volna, viszont szociális segélyben részesül. Férfi unokái közül az 1938-ban született T. A. nyolc általánost és szakmunkásképzőt végzett, szakmája fényező-mázoló, ám 1970-ben konyhai segédmunkásként dolgozik az Izraelita Hitközség szociális konyháján az Újlipótvárosban, a Katona József utcában. A másik unoka, az 1942-ben született T. Gy. nyolc általánost végzett, szakképzettsége nincs, építőipari segédmunkásként dolgozik egy állami építőipari vállalatnál. Bár a személyi ívek szerint mindkét, a lakásban állandó lakosként összeírt férfi unoka házas, nejeiknek nem volt nyoma a lakásban (azaz a népszámlálási lakásíven).

A második társbérelő és egyben a lakáson belüli második háztartás feje, Ty. R. az ősbérelő T. O.-né leányának, Ty. R.-né T. P.-nek a férje. Ty. R. 1902-ben született, 1970-ben tehát 68 éves volt. Akárcsak anyósa, ő is a Felvidéken született (Necpál községben), és 18 évesen, 1920-ban került Budapestre. 1970-ben nyugdíjas, emellett éttermi felszolgálóként dolgozik egy akko-

<sup>16</sup> Nőknél a személyi ív feltünteteti a házasságokat és azok dátumait (több házasság esetén mindet), azok megszűnésének okát, a született gyermekek utónevét, születésének (esetleg elhunytának) évét és hónapját, valamint azt, hogy a gyermekek közül hány él együtt az anyával, és hány él tőle külön.

riban igen exkluzívnak számító helyen, a Belügyminisztérium Klubjában; 1968-as nyugdíjba menetelét megelőzően, aktív korában is pincérként dolgozott a Terményforgalmi Vállalat étkezdéjében. Ty. R. eredetileg hat elemi végzett, a pincér szakmát „gyakorlat útján” sajátította el. Felesége, Ty. R.-né T. P. 1914-ben született Budapesten. Férjével 1934-ben házasodtak, össze, házasságukból egy fiú született. Férjéhez hasonlóan hat elemi végzett, szakképzettsége nincs, 1970-ben kórházi takarítónő az Orvostudományi Egyetem Mária utcai Bőrgyógyászati Klinikáján. Fiatalabb korban dekorációs munkásként is dolgozott. Fia, Ty. H. 1970-ben 16 éves, a szakmunkásképző 1. osztályába jár, vasesztergályosnak tanul. Összességében tehát a háztartás eddig felsorolt, egymással rokoni viszonyban álló tagjai az alacsonyán képzett fizikai dolgozókat, illetve szakmunkásokat reprezentálják.

A lakás további társbérelője egy hatvanas férfi és felesége; ez a házaspár gyermektelen. A férfi, Zs. Cs. Miskolc közelében, Hejőcsabán született 1907-ben. Bádogos, víz-, gáz- és központifűtés-szerelő szakképzettségét tanonciskolában szerezte 1925-ben; ezt követően került Budapestre 1926-ban. Nyugdíja mellett 1970-ben dolgozik, önálló kereskedőnél eladóként. Felesége, az 1910-ben Kenézlőn született Zs. Cs.-né két elemi végzett, később betanított munkásként dolgozott, majd háztartásbeli volt; 1970-ben önálló fafestő kisiparos.

## 2. háztartás

Egygyermekes család, tagjai a ház átlagos lakásviszonyaihoz képest kifejezett kényelemben élnek. Kétszobás, nagy alapterületű (90 m<sup>2</sup> es) lakásuk összkomfortos, fürdőszobás, a telefont leszámítva minden létező háztartási géppel felszerelték. A háztartásfő 1926-ban született Adonyban, tehát 1970-ben 44 éves. Szakképzettségét még a polgári korszakban szerezte, nyolc osztályos kertészeti szakközépiskolában, ahol érettségét is tett. Munkába állása (1946) óta főkertészként dolgozott a Kőbányai Gyógyszergyárnál. Felesége Budapesten született 1923-ban; első házassága felbomlása után hat évvel, 1954-ben ment hozzá jelenlegi férjéhez, akitől egy lánya született. Az asszony nyolcosztályos gimnáziumban érettségizett 1940-ben, a rákövetkező évben pedig elvégzett egy gyors- és gépiró tanfolyamot is. Első állásában, 1941-ben gépkönyvelőként dolgozott. 1970-ben a Pénzügyminisztériumban az egyik pénzügyi főosztály titkára; személyi ívének tanúsága szerint már 1960-ban is ezt a posztot töltötte be. Leá-

nyuk, Sz. N., 1970-ben 15 éves, a középiskola első osztályába jár. A család kedvező lakáskörülményei nyilván összefüggésbe hozhatók az asszony pénzügyminisztériumi pozíciójával; hatalomközelben, az államigazgatás viszonylag magas beosztású dolgozójaként nyilván az átlagosnál könnyebben el tudta érni, hogy a család színvonalas lakáshoz jusson. Ugyanakkor a házaspár két tagja más értelemben sem vesztese a kommunista fordulatnak: a Horthy-korszakban szerzett iskolai végzettségüket, szakképzetségüket mindketten sikerrel tudták kamatoztatni a pártállami időkben is.

### 3. háztartás

A 26 négyzetméteres, fürdőszoba és benti vécé nélküli, viszont televízióval, mosógéppel és hűtőszekrényvel felszerelt szoba-konyhát négytagú család lakta. Az 1904-ben a Heves megyei Szarvaskőn született családfő, J. L. nyugdíjas cipész, korábban az Ortopédcipő Szövetkezetnél dolgozik. 1916-ban került Budapestre, az iparostanonc-iskolát már a fővárosban végezte. Felesége, J. L.-né Nagysimonyiban született 1921-ben, feltehetően földműves családban, végzettsége hat elemi. A személyi ívén feltüntetettek szerint 1933-tól, azaz 12 éves korától maga is földművesként dolgozott. 1941-ben került Budapestre, és 1946-ban ment férjhez. 1970-ben (ahogy korábban is) a Phónix Háziipari Termelőszövetkezet kézbesítőjeként dolgozik. 1941-ben, még házasságkötése előtt született egy fia, majd 1947-ben, már házasságából, egy lánya. Ez a lány 1970-ben együtt lakik a szüleivel; szintén velük él 1 év alatti fia, akit hajadon lányként vállalt. J. J. gimnáziumban érettségizett, majd a Fővárosi Cipőbolt Vállalatnál dolgozott mint rakatári adminisztrátor; 1970-ben gyermekgondozási szabadságon van.

## Konklúzió

Lakóinak foglalkozás szerinti összetételét tekintve az elemzett Klauzál téri bérház 1970-ben még sok tekintetben őrizte azokat a társadalmi vonásokat, amelyek Budapestnek erre a szűkebb környékére a második világháború előtt jellemzők voltak. Bár a második világháború után még ott élő zsidó családok (illetve leszármazottaik) zöme már nem lakik a házban 1970-ben, és az 1945-ben, illetve 1970-ben összeszámlált családok között csekély a kontinuitás, a lakók társadalmi és foglalkozási profilja sokban emlékeztetett a háború előtti állapotokra. A ház 1970. évi aktív kereső, il-

letve nyugdíjas lakóinak közel háromnegyede kispáros, munkás vagy egyéb fizikai dolgozó volt, illetve nyugdíjba menetele előtt ilyen jellegű szakmákban dolgozott.

Ebből arra is következtethetünk, hogy bár az államszocialista korszak első évtizedeiben a magánkispárt és -kiskereskedelmet a rendszer enyhén szólva nem bátorította, ezek a gazdasági formák a nehézségek ellenére erősen tartották magukat az olyan budapesti városrészekben, ahol azelőtt is komoly hagyományuk volt. Az alkalmazkodás jele ugyanakkor az, hogy az 1970. évi népszámlálás során a tárgyalt Klauzál téri házban öszeírt iparosoknak vagy szolgáltató szakmát folytatóknak (illetve nyugdíjas iparosoknak) csak kisebb hányada volt önálló, többségük valamilyen kispári termelészövetkezet tagja (vagy volt tagja nyugdíjba vonulása előtt) volt. A szellemi dolgozók aránya mindehhez képest – az 1970-ben már nyugdíjban lévőket is ideszámítva – nem éri el a 30%-ot. A ház népessége viszonylag alacsonyan iskolázott; végzett diplomás 1970-ben egy sincs a házban. Ugyanakkor a személyi ívek alapján sokféle lehetséges mobilitási pálya rajzolódik ki; számos jellemző eset mutatja, hogy a házban élők közül főként a fiatalabbak – sokan már aktív dolgozók – hogyan tudtak, illetve igyekeztek élni a Kádár-korszak nyújtotta legkülönfélébb tanulási lehetőségekkel.

A foglalkozási összetétel mellett figyelemre méltó a lakók születési hely szerinti megoszlása. A tárgyalt Klauzál téri házban lakók 70%-a nem budapesti születésű (igaz, az idősebbek közül sokan 1910 és 1940 között települtek a fővárosba, és azóta folyamatosan ott éltek). A bevándoroltak között igen magas az észak- és kelet-magyarországiak aránya. Ebből arra következtethetünk, hogy a belső VII. kerület a háború előtt és a háború után is bevándorlási célterület volt, ám az ide települők zöme jellemzően nem az ország leggazdagabb, legfejlettebb területeiről érkezett. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy ennek a területnek a lakóház- és lakásállománya már a háború előtt sem tartozott Budapesten a legmagasabb színvonalúak közé, 1970-re pedig kifejezetten elavultnak és leromlott állapotúnak számított. A lakásállomány korszerűtlenségét élesen vetítik elénk az 1970-ben készült lakásívek. A lakások és házak kedvezőtlen adottságai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatalabb lakosság egyre inkább kiáramlott erről a területről; ezt a demográfiai állapotot a tárgyalt Klauzál téri házról készült 1970-es pillanatfelvétel is szembetűnően tükrözi.